

<http://doi.org/10.22133/isia.2022.153477>

مطالعه تطبیقی طرح و نقش در هنر کاشی‌کاری دوران سلجوقی و صفوی

لیلا فرهبد^۱، علی‌اکبر جهانگرد^۲

^۱ دانشجوی دکتری، گروه پژوهش هنر، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران

^۲ استادیار گروه پژوهش هنر، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	هنر کاشی‌کاری در تاریخ ایران مسیر پرفرازونشیبی را طی کرده است. از نخستین آثار شناخته‌شده همچون آجرهای لعاب‌دار دوره هخامنشیان تا موزاییک‌های کف کاخ بیشاپور در استان فارس، همه به هم مرتبط و پیش‌زمینه‌ای بوده‌اند تا به طرح و نقش و فن امروزی دست یابیم. طرح و نقش کاشی‌کاری در برخی از دوران‌ها در تاریخ ایران بسیار متفاوت و شاخص است. با شروع اسلام سبک خاصی از کاشی‌کاری در مقابر، مساجد و مدارس دوران سلجوقی شکل گرفت. کاشی‌کاری‌های این دوره ساده و تک‌رنگ (مونوکروماتیک) بوده و دارای طرح‌های هندسی یا مزین به خطوط حاوی آیات قرآنی است. در دوره‌های بعد مانند دوره صفوی، با دورشدن از ظهور اسلام و کم‌رنگ شدن قوانین آن در طراحی و همچنین با تأثیرات هنر و معماری غرب در کاشی‌کاران ایرانی، تغییراتی در طرح و نقش‌های کاشی‌کاری به وجود آمد. همچنین با به‌کاربردن فن‌های جدید هفت‌رنگ (پلی کروماتیک) سرعت تولید کاشی‌کاری نیز افزایش یافت و طرح کاشی‌ها نیز به تبع آن متنوع‌تر و در نتیجه متفاوت‌تر شد. مقاله پیش رو تحقیقی کیفی - تطبیقی است که به بررسی طرح و نقش در کاشی‌کاری‌های دوران اسلامی سلجوقی و صفوی پرداخته است. در این پژوهش، سبک کاشی‌کاری‌ها در دو دوره متمایز تاریخی مزبور بررسی و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن بیان شده است. یکی از مهم‌ترین نتایج این پژوهش آن است که کاشی‌کاری در دوره سلجوقی مونوکروماتیک و در دوره صفوی پلی کروماتیک بوده است.

*نویسنده مسئول

رایانامه: Leila.farahbod.992@gmail.com

نحوه استناددهی:

فرهبد، لیلا و جهانگرد، علی‌اکبر (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی طرح و نقش در هنر کاشی‌کاری دوران سلجوقی و صفوی. مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، ۱(۱)، ۴۳-۶۰.

ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ <https://www.usc.ac.ir>

مقدمه

حکومت سلجوقی از اولین حکومت‌های بعد از ظهور اسلام است. از این‌رو در معماری و هنرهای این دوره ردپای قوانین اسلامی بیش از سایر دوره‌های تاریخی مشهود است. معماری سلجوقی دارای صلابت، سادگی و عظمت خاص خود است. نمای خارجی بیشتر بناهای ساخته‌شده در معماری سلجوقی آجری است. آجرها به دقت و با طرح‌های گوناگون در هم بافته و تنیده شده‌اند. کاشی‌کاری‌های آبی تکرنگ (مونوکروماتیک)^۱ و ساده در میان آجرکاری‌ها جلوه خاصی دارند. این نوع کاشی‌ها سبک خاص معماری و کاشی‌کاری سلجوقی را خلق کرده‌اند و در طرح‌های ساده، هندسی، گره، مُعَقَلی، خط و طرح‌های گیاهی مانند اسلیمی خلق شده‌اند. ممکن است بناها و کاشی‌کاری‌های این دوره امضای هنرمندان آن را نداشته باشد، اما سبک به‌تنهایی امضای نانوشتۀ هنرمند مسلمان سلجوقی را با خود به یادگار دارد. سبک معماری و کاشی‌کاری سلجوقی متفاوت و متمایز از سایر دوره‌های تاریخی است.

در طول تاریخ، تا پیش از دوره صفوی، دوره‌های مختلفی حکومت کردند. در دوره صفوی، به علت سرعت زیاد ساختمان‌سازی، نیاز به تزئین فوری بناها پیش آمد. از آنجاکه فنون ساخت کاشی در دوره‌های گذشته زمان‌بر بودند، در این دوره فنون جدیدی با سرعت تولید بالا رواج یافت. فن جدید کاشی هفت‌رنگ (پلی کروماتیک)^۲ جایگزین سایر فنون شد. ویژگی این فن نسبت به فنون پیشین ایجاد طرح‌های متفاوت با سرعت ساخت زیاد بود؛ از این‌رو در دوره صفوی طرح‌های متفاوتی در کاشی‌کاری‌ها دیده می‌شود که در دوره‌های پیش از آن موجود نیست. ساختار اصلی این مقاله شامل مباحثی درباره معماری و کاشی‌کاری دوره سلجوقی و همچنین معماری و کاشی‌کاری دوره صفوی است. سپس این دو مبحث با هم مقایسه شده‌اند و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها بیان شده است. در این پژوهش طرح‌های به‌کاررفته در دوره سلجوقی و صفوی، این دو دوره مهم و متمایز در مبحث کاشی‌کاری، با هم مقایسه و تفاوت‌ها و تشابه‌ها آن‌ها بررسی شده است. با توجه به وجود مطالب کلی درباره معماری این دو دوره شاخص و نبودن اطلاعات تخصصی درباره کاشی‌کاری و طرح‌های به‌کاررفته در آن و سایر جزئیات مرتبط، امید است این پژوهش برای پژوهشگران این حوزه مفید باشد.

پیشینه پژوهش

کتاب‌های بسیاری درباره تاریخچه حکومت‌های سلجوقی و صفوی نوشته شده است. درباره معماری دوران سلجوقی و صفوی نیز مطالب مفید در کتاب‌ها یافت می‌شود، به‌ویژه درباره دوره صفوی؛ اما وقتی بحث تخصصی‌تر می‌شود و به کاشی‌کاری دوره‌های سلجوقی و صفوی می‌پردازیم، مطالب محدود و بسیار پراکنده است. حال وقتی دایره پژوهش را تنگ‌تر می‌کنیم و به طرح کاشی‌ها در این دو دوره می‌پردازیم، اطلاعات بسیار محدود است و کتابی که بتوان از آن به‌طور مشخص نام برد در دست نیست. تنها پژوهش موجود پژوهش کشاورز (۱۳۹۷) با عنوان «سیر تحول هنر کاشی‌کاری در دوره‌های سلجوقی، ایلخانان، تیموری و صفویه» است که با این پژوهش تفاوت دارد.

سؤالات پژوهش

۱. در کاشی‌کاری دوره سلجوقی از چه طرح‌هایی استفاده شده است؟
۲. در کاشی‌کاری دوره صفوی از چه طرح‌هایی استفاده شده است؟
۳. تفاوت‌ها و تشابه‌های طرح‌های کاشی‌کاری در این دو دوره شاخص تاریخی چیست؟

1 monochromatic

2. polychromatic

روش پژوهش

پژوهش پیش رو با روش کیفی - تطبیقی انجام شده است. ابتدا تاریخ دوره سلجوقی و سپس معماری و کاشی‌کاری آن بررسی شده و ویژگی‌های مهم معماری و کاشی‌کاری این دوره نشان داده شده است. سپس تاریخ دوره صفوی بیان شده و معماری و کاشی‌کاری آن بررسی شده و ویژگی‌های مهم معماری و کاشی‌کاری آن نشان داده شده است. در آخر تشابه‌ها و تفاوت‌های این دو دوره بررسی شده است.

دوره سلجوقی

تاریخچه حکومت سلجوقی

سلجوقیان (۴۲۹ تا ۹۵۰ ه.ق / ۱۰۳۸-۱۵۴۴ م) قبیله‌ای ترک از آسیای مرکزی بودند که در دوره حکومت خود از نواحی شرقی فلات ایران تا سوریه را به تصرف خود درآوردند. همچنین آنان توانستند، علاوه بر ایران، آسیای صغیر را تسخیر کنند. بدین ترتیب، در آغاز قرن پنجم هجری سلسله ترکان سلجوقی تأسیس شد. سلجوقیان به رهبری طغرل بیگ^۱ (۴۲۹-۴۵ ه.ق / ۱۰۳۸-۱۰۶۳ م) در سال ۱۰۳۱ میلادی ایران را فتح کردند و با تصرف فلات آناتولی (ترکیه امروز) در قرن یازدهم میلادی، گویش ترکی را در این منطقه رواج دادند. حکومت سلجوقیان ۱۵۰ سال دوام یافت. آنان پس از استقرار در ایران اصفهان را پایتخت خود قرار دادند (کشاوری و احمدی شیخانی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۰-۱۱۱). علاوه بر اصفهان، نیشابور، شهرری، همدان و مرو از دیگر پایتخت‌های ایران در دوران سلجوقی بود. سرانجام، مغولان در قرن هفتم هجری، آغاز سده ۱۳ میلادی، به فرمانروایی آنان پایان دادند.

آنچه در هنر و معماری سلجوقی شاخص است توجه به مذهب و آمیزه‌های آن در اجرای هنرها از جمله کاشی‌کاری است، به گونه‌ای که هرچه از آن دوره فاصله می‌گیریم توجه به این آمیزه‌ها در هنر و معماری کم‌رنگ‌تر شده است. در دوره سلجوقی می‌توان نمودهای هنر اسلامی را در هنر و معماری و کاشی‌کاری مشاهده کرد.

معماری و کاشی‌کاری دوره سلجوقی

حکمرانان سلجوقی دوست‌داران بزرگ هنر و معماری بودند و غالباً در کاخ‌هایشان کارگاه هنری داشتند (هاگه‌دورن، ۱۳۹۴، ص ۳۲-۳۳). در این دوره هنر اسلامی وارد مرحله‌ای نوین شد و آثار فاخری ساخته شد. دوره سلجوقی یکی از درخشان‌ترین دوره‌های هنر اسلامی ایران است. تفاوت معماری این دوره با دوره‌های پیشین خود این است که تعداد بناهای مربوط به مقابر و مناره‌ها بیش از مساجد است و به کاربردن آجر به جای سنگ و ایجاد نقوش هندسی در آجرکاری‌ها از دیگر ویژگی‌های برجسته معماری این دوره است (گشایش، ۱۳۹۲، ص ۲۲۹). وزیر سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸/۴۸۵ ه.ق) را می‌توان پیشرو نهضت ساخت‌وساز در این دوره دانست (رفیعی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۲۷). به دستور او مدارس زیادی در نیشابور و طوس و بغداد ساخته شد.

سبک معماری دوره سلجوقی سبک رازی است. شیوه رازی چهارمین شیوه معماری ایران است که همه ویژگی‌های خوب شیوه‌های پیشین را دارا است. این شیوه در دوره آل‌زیار به کار گرفته شد و در دوره‌های آل‌بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه یافت. در این شیوه ساختمان‌هایی با کارکردهای گوناگون پدید آمدند؛ مانند آرامگاه‌های برجی و میل‌ها^۲. در شیوه رازی مساجد دارای شبستان ستون‌دار به مساجد چهار ایوانی تبدیل شدند، ایوان روبه‌روی محراب بزرگ‌تر از سایر ایوان‌ها بود. همچنین ساخت تاق و گنبد بسیار پیشرفت کرد. مواد و مصالح به کاررفته در بنا از نوع مرغوب بودند. گره‌سازی با مصالحی مانند آجر و کاشی در بناها در این شیوه آغاز شد (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۸، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۶). این سبک ابتدا در شهرری رواج یافت، از این‌رو به شیوه رازی مشهور شد.

1. Abu Talib Muhammad Tughril ibn Mika'il, better known as Tughril, was a Turkoman chieftain, who founded the Seljuk Empire, ruling from 1037 to 1063.

۲. برج‌های راهنما برای مسافران در بیابان که علاوه بر راهنما بودن سازنده‌اش نیز در همان‌جا دفن می‌شد.

با شروع حکومت سلجوقی، علاوه بر ساختن مسجد، ساختن مقابر به‌عنوان مهم‌ترین بنای مذهبی اهمیت یافت. ساخت مقابر به دو صورت متفاوت انجام گرفت: مقبره به شکل برج و مقبره به شکل قبه (کونل، ۱۳۵۵، ص ۷۴). اغلب بناهای آرامگاهی دارای گنبد بوده‌اند. آرامگاه‌های برجی به‌صورت چهار تا هشت‌گوش یا استوانه با گردگرد پره‌دار یا ساده ساخته شدند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۲). بناهای گوناگونی از جمله مساجد و مقابر و مناره‌ها از این دوران باقی مانده است.

طرح‌های کاشی‌کاری دوره سلجوقی

به‌کاربردن کاشی و آجر لعاب‌دار از دیگر عوامل جدید در معماری سلجوقی است (کشاورزی و احمدی شیخانی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۱-۱۱۲). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های معماری دوره سلجوقی به‌کاربردن آجرکاری در نمای بناها است در این دوره از کاشی‌های ساده و تکرنگ آبی یا از آجر لعاب‌دار در کنار آجرکاری‌ها استفاده شد. در تصویر ۱ منار ساریان در اصفهان و تصویر ۲ مناره و مسجد علی در اصفهان، نمونه‌هایی بارز از این طرح و سبک هستند. تصاویر ۳ و ۴ نیز مسجد ملک یا امام خمینی است که در آن از کاشی‌کاری تکرنگ آبی در کنار آجرکاری‌ها استفاده شده است. طرح خط از دیگر طرح‌هایی است که در کاشی‌کاری‌ها استفاده شد و در دو تصویری که مثال زده شد، کاشی تکرنگ به‌صورت خط در مناره‌ها نقش بسته است. تصویر ۱۴ منار مسجد جامع یا عتیق قزوین واقع در قزوین به است که در آن خط به‌صورت کاشی‌کاری طرح شده است. در تصویر ۱۰، مسجد جامع نطنز در نطنز نیز خط مشهود است.

یکی از مهم‌ترین کاربردهای خط در بناها، کتیبه سردر بنا است. روی این کتیبه نام بنا یا آیاتی از قرآن یا هردو نقش شده است. تصاویر ۵ و ۶ مسجد جامع گلپایگان در گلپایگان را نشان می‌دهد که در سردر بنا کتیبه‌ای کاشی‌کاری شده و مزین به خط وجود دارد.

از دیگر طرح‌های به‌کاررفته در کاشی‌های سلجوقی طرح هندسی است. فن و طرح کاشی معقلی به علت ماهیت هندسی آن هم به‌صورت کاشی‌کاری و هم به‌صورت ترکیب با آجر ساخته شده که از دیگر ویژگی‌های کاشی‌کاری این دوره است. تصاویر ۷ و ۸ نمونه‌ای از فن و طرح کاشی معقلی در مسجد جامع ملک یا امام خمینی واقع در کرمان است. تصویر ۹ مسجد جامع کاشان واقع در کاشان را نشان می‌دهد که نمونه دیگری از این طرح و فن مشهود است. تصویر ۱۰ مسجد جامع نطنز واقع در نطنز اصفهان است؛ طرح و فن کاشی معقلی در پایین تصویر موجود است که با آجرکاری اجرا شده است. در تصاویر ۱۱ و ۱۲ مسجد جامع ملک یا امام خمینی مشاهده می‌شود که حذف‌فصل بین درب‌های آن با کاشی معقلی زینت یافته است.

همچنین، طرح‌های گیاهی اسلیمی و ختایی و گل‌های شاه‌عباسی نیز در این دوره به‌کار رفته‌اند؛ اما تعداد طرح‌های تکرنگ، هندسی، معقلی و مزین به خط در این پژوهش بیشتر از این‌گونه طرح‌ها است. تصویر ۱۲ مسجد جامع ملک یا امام خمینی است که در بالای درب‌ها از طرح‌های گیاهی اسلیمی، ختایی و گل‌های شاه‌عباسی استفاده شده است.

در ابنیه مذهبی، کاشی‌ها در طرح‌های تکرنگ آبی، هندسی، معقلی، خط و طرح‌های گیاهی اسلیمی است. در این‌گونه ابنیه، بنابر قوانین اسلامی، از طرح‌های ترسیم‌ی - پیکره‌ای انسانی و حیوانی یا استفاده نشده یا به‌صورت بسیار محدود استفاده شده است.

در دوره سلجوقی نوع خاصی از کاشی به نام خشت کاشی مشهور شد. قالب‌های استفاده در این روش به‌طور عمده هندسی بوده و در طرح‌های صلیب و ستاره هشت‌پر ساخته شده است (یاوری، ۱۳۸۸، ص ۱۴۵). طرح‌های این‌گونه کاشی‌ها بیشتر فیگورهای انسانی، حیوانی و گیاهی است و در بناهای غیر مذهبی مانند کاخ‌ها (در قونیه کنونی) به‌کار رفته است. در این دوره طراحی و ساخت کاشی با لعاب زرین‌فام یا غازی مغازی نیز آغاز شد.

حرفه سفالگری از پدر به پسر ارث می‌رسید؛ برای مثال، چهار نسل از خاندان ابوطاهر^۱ انواع کاشی‌ها را تولید کردند (کاربونی و ماسویا، ۱۳۸۱، ص ۷). رموز فنون کاشی‌کاری نسل به نسل منتقل شد. امروزه درخصوص فنون کاشی‌کاری آن دوران اسناد مکتوبی در دست نیست.

1. Abu Taher (family) in the 6th-8th centuries AH/12-14 AD

تصویر ۲: مناره و مسجد علی، کاشی تک‌رنگ، خط در کاشی کاری، دوره سلجوقی، اصفهان، ایران،

<https://www.google.com/imgres?imgurl/September 21, 2021>

تصویر ۱: منار ساریان، کاشی کاری تک‌رنگ- خط در کاشی کاری، دوره سلجوقی، محله جویباره اصفهان، ایران،

<http://eghtesadgardan.ir/fa/news/Accessed September 26, 1996>

تصویر ۴: نمایی نزدیک از تصویر ۳، کاشی تک‌رنگ، دوره سلجوقی

تصویر ۳: مسجد جامع ملک یا امام خمینی، کاشی تک‌رنگ، دوران سلجوقی، کرمان، ایران، <https://www.kojaro.com/attraction/24097-/Accessed September 21, 2021>

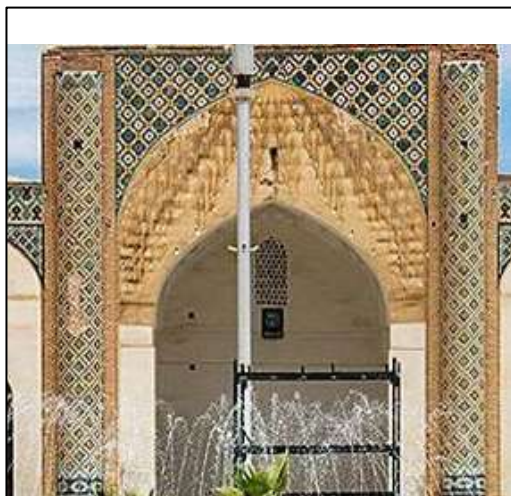

تصویر ۶: نمایی نزدیک از تصویر ۵، کتیبه خط، دوران سلجوقی

تصویر ۵: مسجد جامع گلپایگان، کتیبه خط، دوران سلجوقی، گلپایگان، ایران

<https://fa.tripyar.com/uploads/picture/1761/golpaygan-jame-mosque-6.jpg/September 21,2021>

تصویر ۸: نمایی نزدیک از تصویر ۷، کاشی معقلی، دوره سلجوقی

تصویر ۷: مسجد جامع ملک یا امام خمینی، کاشی معقلی، دوره سلجوقی، کرمان، ایران،

<https://www.kojaro.com/attraction/24097-/Accessed Septembe 21,2021>

تصویر ۱۰: مسجد جامع نطنز، کاشی نکرنگ، خط در کاشی کاری، کاشی معقلی، دوره سلجوقی، شهر نطنز، استان اصفهان، ایران

<https://ashwood.ir/wp-content/uploads/iran-zamin-3.jpg/>
Accessed September 21, 2021

تصویر ۹: مسجد جامع کاشان، کاشی معقلی، دوره سلجوقی، کاشان، ایران

<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/> Accessed September 21, 2021

تصویر ۱۲: نمایی نزدیک از تصویر ۱۱، کاشی معقلی، اسلیمی و ختایی در کاشی کاری

تصویر ۱۱: مسجد جامع ملک یا امام خمینی، دوره سلجوقی، کرمان، ایران،
[https://www.kojaro.com/attraction/24097/-/](https://www.kojaro.com/attraction/24097/) Accessed September 21, 2021

تصویر ۱۴: نمایی نزدیک از تصویر ۱۳، کاشی مقرنس، کاشی با طرح خط، آجر لعاب‌دار

تصویر ۱۳: مناره مسجد جامع یا عتیق قزوین، قزوین
<https://razzeh.com/storage/images/buildings/Accessed September 21, 2021>

جدول ۱: ویژگی‌های معماری و کاشی‌کاری دوره سلجوقی

به‌کاربردن سبک معماری رازی
عظمت، بزرگی و بلندی بناها
بزرگی درگاه در ساختمان‌ها
ساخت مساجد چهارایوانی (تبدیل شبستان مساجد به ایوان)
ساخت مقابر متعدد
ساخت مقابر به‌صورت برج‌های دارای گنبد چندپره یا دایره‌ای شکل
ابداع محراب‌های مسطح و بدون فرورفتگی
به‌کاربردن مواد و مصالح مستحکم و بادوام
به‌کاربردن آجر به‌جای سنگ
ایجاد نقوش هندسی متنوع در آجرکاری
به‌کاربردن کاشی و آجر لعاب‌دار در تزیین بناها
به‌کاربردن کاشی به‌عنوان عنصر رنگی و تکرنگ در ابنیه

جدول ۲: ویژگی‌های کاشی‌کاری و طرح و رنگ به‌کاررفته در آن در دوره سلجوقی

به‌کاربردن فنون ساخت کاشی ساده و تکرنگ (مونوکروماتیک)، کاشی معرق، کاشی زرین‌فام، کاشی معقلی	ویژگی‌های کاشی‌کاری سبک سلجوقی
گره‌سازی با آجر، آجر لعاب‌دار و کاشی	
ساخت خشت کاشی در اشکال صلیب و ستاره هشت‌پر	
به‌کاربردن لعاب صدفی، غازی و مغازی و زرین‌فام	طرح و رنگ در کاشی‌کاری سبک سلجوقی
به‌کارگیری طرح تکرنگ یا مونوکروماتیک (در رنگ‌های آبی، آبی فیروزه‌ای، آبی لاجوردی)	
به‌کاربردن طرح‌های هندسی، گره	
به‌کاربردن طرح معقلی در کاشی‌کاری یا تلفیقی از آجر و کاشی‌کاری	
به‌کاربردن طرح‌های گیاهی مانند اسلیمی، ختایی و گل‌های شاه‌عباسی	

به‌کاربردن خط در کاشی‌کاری
ابداع خطوط جدید منتزع‌شده از خط کوفی
به‌کاربردن نقوش انسانی و حیوانی در بناهای غیر مذهبی
به‌کاربردن رنگ‌های آبی روشن، آبی تیره، لاجوردی، قهوه‌ای تیره، سیاه، سفید

دوره صفوی

تاریخچه حکومت صفوی

دودمان صفوی نام خود را از شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۶۵۰-۷۳۵ ه.ق/۱۲۵۲-۱۳۳۴ م) پیشوای فرقه‌ای از صوفیه برگرفت (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۴۰۴). ترکمانان صفوی طی سال‌های ۹۰۷ تا ۱۱۸۲ ه.ق (۱۵۰۱ تا ۱۷۶۸ م) بر ایران حکومت کردند. پس از آن که شاه اسماعیل اول صفوی (۹۳۰-۹۰۷ ه.ق/۱۵۰۱-۱۵۲۴ م) آخرین بقایای مغولان را از کشور بیرون کرد، پایتخت صفویان ابتدا در تبریز، سپس در قزوین و سرانجام در اصفهان بود. در ابتدا، در هزینه سرانه خدمات هنری دربار صفوی، آثار هنری شکوهمندی پدید آمد. بزرگ‌ترین هنرمندان آن دوره به دربار او آمدند و بناهای بسیاری را ساختند اما در نیمه قرن ۱۶ میلادی و در زمان شاه تهماسب اول صفوی (۹۳۰ تا ۹۸۴ ه.ق/۱۵۲۴-۱۵۷۶ م) افولی در هنر قزوین پدید آمد (هاگه‌دورن، ۱۳۹۴، ص ۳۲-۳۳). باین حال او سلطنتی طولانی و پرحادثه داشت و دستاوردهای شاهکارهای عالی هنرهای زینتی بود که بیش از آثار معماری نمایان است؛ اما با آغاز حکمرانی شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق/۱۵۸۷-۱۶۲۹ م) و با انتقال پایتخت به اصفهان عصر زرین معماری صفوی آغاز شد (رفیعی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۸۷). شاه عباس توانست دوران تازه‌ای را در معماری ایران آغاز کند که از آن به‌عنوان آخرین نمایش معماری اسلامی ایران می‌توان یاد کرد.

در زمان شاه عباس اول صفوی حکومت از جنبه‌های سیاسی و فرهنگی دوباره اوج گرفت و هنر و معماری به حمایت دولت دلگرم و شکوفا شد (هاگه‌دورن، ۱۳۹۴، ص ۳۲-۳۳). در وهله نخست، گسترش روابط ایران و دولت‌های غربی و پیوند پادشاهان صفوی با خاندان‌های فرمانروا در اروپا و در وهله دوم باقی ماندن وابستگی‌های هنری قدیمی بین ایران و خاور دور در سبک صفوی تأثیرات بسزایی داشت (زکی محمد، ۱۳۸۸، ص ۳۸). در دوره شاه عباس اول ابنیه گوناگونی از جمله کاخ‌ها و مساجد، بازارها، پل‌ها و کاروان‌سراهای متعدد ساخته شد. پرفسور پوپ^۱ (۱۸۸۱-۱۹۶۹ م) دوره معماری شاه عباس اول را عصر زرین معماری صفوی می‌داند. دوره‌ای که مساجد، کاخ‌ها، خیابان‌ها، پل‌ها، میدان‌ها و باغ‌ها اصفهان را نصف جهان ساختند (بلخاری، ۱۳۹۵، ص ۹۱). با درگذشت شاه عباس در ۱۰۳۷ ه.ق (۱۶۲۸ م)، به گفته شاردن^۲، «ایران از پیشرفت ایستاد». شاهان پس از او در زیبایی پایتخت کوشیدند، باین حال هنر و معماری رو به انحطاط نهاد (پرایس، ۱۳۶۴، ص ۱۷۰).

معماری و کاشی‌کاری دوره صفوی

سبک هنری که در دوره صفوی رایج شد تمامی سبک‌های هنری را که ایران در عصر مغول و تیموری از خاور دور گرفته بود دگرگون ساخت و آن را با ذوق و دریافت هنر ایرانی درآمیخت و میان این سبک‌ها و اصول هنر چین فاصله انداخت (زکی محمد، ۱۳۸۸، ص ۳۷). در دوره‌های پیش از صفویان، دوره ایلخانان (۶۵۴-۷۳۶ ه.ق) مغولان بر کشور حکم فرما شدند و هنر ایرانی تحت تأثیر هنر مغول قرار گرفت، که هنر مغول خود تحت تأثیر هنر چین بود. اما در عهد صفوی، هنر و معماری در ایرانی‌ترین حالت خود اجرا شد.

1 Arthur Upham Pope (1881-1969)

2 Jean Chardin (1643- 1713)

سبک معماری دوره صفوی اصفهانی است که آخرین شیوه معماری ایران است. خواستگاه این سبک، برخلاف آنچه از نام آن برمی‌آید، شهر آذربایجان بود ولی در اصفهان رشد کرد و بهترین نمونه‌های این سبک در این شهر ساخته شدند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۲۷۲-۲۷۹). در دوره صفوی جنبش عظیم عمران و آبادانی در سراسر ایران به راه افتاد و هنر بسیار مورد توجه قرار گرفت. بناها نمایانگر شکوه و عظمت معماری صفوی بودند. برخی از ویژگی‌های دیگر معماری دوره صفوی عبارت‌اند از: احیاشدن سبک معماری گذشته، ساخته‌شدن بیشتر بناها به‌صورت چهارایوانی، تزیین ساختمان‌ها با فن کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ، اجرای کاشی‌کاری در اجزای ساختمان‌های مذهبی، به‌کارگیری خوشنویسی روی کاشی‌ها، به‌کارگیری رنگ در معماری و نقش مهم آن، برتری تزیینات ظاهری به جلوه ساختاری بدین مفهوم که بناها پوشیده از کاشی شدند و بسیاری از ابنیه با یک نمای اصلی ساخته شدند و سه نمای دیگر بدون تزیینات بودند (گشایش، ۱۳۹۲، ص ۲۴۲-۲۴۳). از دیگر ویژگی‌های معماری دوره صفوی تأکید بر کارکرد ساختمانی ایوان بود. در این دوره تناسبات ایوان توسعه و اهمیت یافت (اسکارچیا، ۱۳۸۴، ص ۷).

سبک صفوی به ساخت کاخ‌ها، ساخت مکان‌های عمومی، راه‌سازی و نقشه‌کشی شهرها توجه داشت، چنان‌که در اصفهان آشکار است. ساختمان‌های بزرگ ایرانی در روزگار صفوی، از مساجد و آرامگاه‌ها و مدرسه‌ها تا کاروان‌سراها و بازارها و کاخ‌ها، همگی به لحاظ طبیعت هنری عام مشترک و از نظر آراستگی ممتاز بودند (زکی محمد، ۱۳۸۸، ص ۳۹-۴۰). کاخ‌سازی در فرهنگ معماری ایران پیشینه‌ای طولانی دارد. پس از اسلام در ایران، عملاً در دوره صفوی، به علت استقرار پادشاهان در شهرهایی که به‌عنوان پایتخت برگزیده بودند، ساختن کاخ در عرصه معماری اسلامی مطرح شد (رفیعی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۹۶). در دوره صفوی بناهای گوناگون و بی‌شماری از جمله مساجد، مدارس، مقابر، حمام‌ها، پل‌ها و کاروان‌سراها ساخته شد.

طرح‌های کاشی‌کاری دوره صفوی

در این دوره طرح کاشی‌کاری تا حدود زیادی مرتبط بود با فنی که کاشی با آن ساخته شده بود. به علت سرعت زیاد ساخت و نیاز به تزیین فوری بناها، به‌کاربردن کاشی هفت‌رنگ (به‌جای کاشی معرق) رایج شد. فن کاشی هفت‌رنگ آزادی عمل در طراحی را به طراح داد. در این دوره کاشی هفت‌رنگ اولویت نخست در تزیین ابنیه شد. علت به‌کارگیری این روش را گسترش معماری به‌ویژه در دوره شاه عباس اول در اصفهان و مسائل اقتصادی دانسته‌اند. اگرچه کاشی هفت‌رنگ ابداع هنرمندان صفوی نبود و از مدت‌ها پیش از اواخر دوره‌های ایلخانی و تیموری مراحل شکل‌گیری آن شروع شده بود، در دوره صفوی تکامل واقعی یافت. با قابلیت نصب آسان و تنوع رنگ‌ها در کاشی‌های هفت‌رنگ، قدرت انتخاب هنرمندان برای هرچه زیباتر شدن نمای بیرونی و داخلی بنا افزایش یافت. به‌کارگیری این فن کاشی معرق را از رونق نینداخت و معرق همچنان زینت‌بخش بناهای دوره صفوی بود (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۴۰)، به‌گونه‌ای که در بسیاری از بناها به‌ویژه در نماسازی‌های سردر، سطوح وسیعی از کاشی معرق‌های بسیار ظریف به‌کار رفت اما بعد از چندی آن‌ها جای خود را به سطوح بزرگ کاشی هفت‌رنگ دادند. طرح این نوع کاشی‌ها متأثر از نقاشی بود و تنوع طرح و رنگ و پرداخت در آن‌ها شایان توجه است (رفیعی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۹۶-۱۹۷). در این دوره پیچیدگی طرح‌های گیاهی کاشی معرق به سبک دوره‌های قبل دیگر کمتر دیده می‌شود و به‌جای آن، پیکره‌های انسانی و جانوری و دیگر نقوش از جمله نقوش اسلیمی بر روی کاشی هفت‌رنگ نقش بست.

در دوره شاه عباس اول، مکتبی تازه در نقاشی پدیدار شد که مکتب اصفهان نام گرفت. این شیوه را رضا عباسی ابداع کرد. در مکتب نقاشی اصفهان، شیوه‌های کهن نقاشی ایرانی در زمینه فضا‌سازی و نحوه ترکیب‌بندی پیکره‌های انبوه کم‌رنگ شد و نمایش تک‌چهره‌ها و تک‌پیکره‌هایی با لباس‌های فاخر قوت گرفت (ذکرگو و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۳۹-۴۰). در سبک نقاشی صفوی که کاشی‌کاری متأثر از آن بود، علاوه بر کم‌شدن تعداد اشخاص در تصاویر، ویژگی‌هایی دیگر نیز در نقاشی پدید آمد که عبارت‌اند از به‌کاربردن رنگ‌های ملایم و هماهنگ، کم‌کردن عناصر

تزیینی شلوغ و پررنگ، افزودن خطوط نرم و لغزنده و چهره‌های جاندار که همگی حاوی شخصیت و خصوصیات فردی خود هستند و به کارنبردن چهره‌های مشابه در نقاشی که با سبک نقاشی دوره‌های پیشین مغایر بود. این تغییرات بر اثر تأثیر از هنر و نقاشی کلاسیک اروپا به وجود آمد، در نتیجه روابط بیشتر با ممالک غربی شکل گرفت (محسنی و نفری، ۱۳۹۶، ص ۱۹۹).

در این دوره کاشی‌هایی با طرح هندسی تکرارشونده یا نقش‌های گیاهی در مساجد و مدارس به کار رفت؛ اما نوآوری مهمی که در ساختمان‌های غیر مذهبی شکل گرفت این بود که در طرح کاشی‌ها از تصاویر فیگوراتیو و شیوه‌ای مشابه با نگارگری با فن کاشی هفت‌رنگ اجرا شد. گاهی نیز از طرح منظره بیرونی و شخصیت‌های انسانی در باغ ایده گرفتند (کاربونی و ماسویا، ۱۳۸۱، ص ۴۶، ۴۷، ۴۸).

تصویر ۲۳ طرح پیکره‌های انسانی در باغ سرسبز بر روی کاشی است. تصویر ۲۴ که نمای نزدیکی از تصویر ۲۳ است پیکره‌ها را با سر خم‌شده نشان می‌دهد. این کاشی اکنون در موزه ویکتوریا آلبرت لندن است. در تصویر ۲۵ نیز پیکره‌هایی در باغ بر روی کاشی نقش بسته است و مانند آنچه خاطر نشان شد، تعداد شخصیت‌ها کم و عناصر تزیینی نیز نسبتاً کم است. در تصویر ۲۶ که نمایی نزدیک از تصویر ۲۵ است، سر انسان در حالت خمیده ترسیم شده است که از ویژگی‌های کاشی‌های این دوره است.

کاشی‌هایی را که با طرح و نقش‌های گوناگون و با چندضلعی‌های هندسی پهلوی هم قرار گرفته‌اند و نقش واحدی را تشکیل داده‌اند گره‌کشی گویند (ماهرالنقش، ۱۳۸۱، ص ۵۰). گره‌کشی فن دیگری است که در دوره صفوی به کار رفت و طرح‌های آن عموماً هندسی است. تصاویر ۱۹ و ۲۰ بقعه امامزاده محروق در اصفهان است که طرح کاشی کاری قسمت بالای دیوارها گره‌کشی است.

از روش‌های دیگری که در این دوره رواج یافت کاشی معقلی است که از راحت‌ترین و کم‌هزینه‌ترین روش‌های تزیینی است. کاشی کاری معقلی در این دوره، مانند دوران قبل، تلفیقی از آجر معمولی با کاشی یا به صورت تماماً کاشی است. این نوع فن در شبکه‌ای جدول‌بندی شده طراحی و به همان ترتیب به راحتی نصب می‌شد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۴۱). در فن کاشی معقلی، طرح کاشی‌ها همیشه به صورت هندسی اجرا می‌شود. طرح معقلی شامل انواع فراوانی دارد. در تصویر ۳۱ در دو طرف محراب ترکیبی از آجر و کاشی با طرح معقلی و خطاطی شده است؛ این نوع خط، خط بنایی است.

نوشتن آیاتی از قرآن یا احادیث با مصالح گوناگون در بخش‌هایی از بناهای اسلامی از اوایل اسلام تا به امروز رواج داشته است. کتیبه‌های قرآنی در اوایل اسلام به خط کوفی ساده و زاویه‌دار و با آجر معمولی اجرا می‌شدند. در زمان سلجوقیان تعداد این کتیبه‌ها بیشتر از قبل و خط کوفی نیز متنوع‌تر شد و از حالت ساده اولیه درآمد. گاهی این خطوط به صورت مورّب و شکسته و گاهی با تلفیق نقوش هندسی و عناصر گیاهی همراه شد. در دوره صفوی، کتیبه‌نگاری، که قرن‌ها تجربه را پشت سر گذاشته بود، با هنرمندی خطاطان زبده به پختگی و مهارت رسید. خطوط ثلث سفیدرنگ در زمینه لاجوردی از نمونه‌های بی‌نظیر کتیبه‌نگاری در آثار معماری اسلامی است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۴۳-۴۴).

هنر کتیبه‌نگاری ساختمانی یکی از ویژگی‌های کاشی کاری این دوره است در تزیینات معماری صفوی به خوشنویسی اهمیت بسیاری داده شد. یکی از هنرمندان برجسته و نام‌دار این هنر محمدرضا امامی بود که در قم و قزوین و مشهد فعالیت داشت. به نظر می‌رسد اعضای خانواده او در سراسر دوره صفوی به هنر کاشی کاری مشغول بودند (اسکارچیا، ۱۳۸۴، ص ۱۰-۱۱). علیرضا عباس هنرمند خوشنویس مشهور دیگری بود که در خطوط نسخ و ثلث و نستعلیق استاد بود و آثار کم‌نظیرش در کاشی‌کاری‌ها مشهود است. در این دوره خط به شیوه‌های ثلث و نسخ نیز رایج شد.

تصویر ۱۵ گنبد مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان است که نمایی نزدیک‌تر از آن در تصویر ۱۶ مشاهده می‌شود و دو نوع خط بر روی کاشی کاری‌های گنبد مشهود است. تصویر ۱۷ داخل همان گنبد است که در آن طرح خط به چشم می‌خورد. تصویر ۱۸ نمایی نزدیک از تصویر ۱۷ است که خط در آن واضح‌تر نمایش داده شده است. تصاویر ۲۱ و ۲۲ مربوط به مدرسه چهارباغ اصفهان است که زیر کاشی مقرنس‌ها،

کاشی‌کاری با طرح خط مشاهده می‌شود. آخرین نمونه از خط در کاشی تصاویر ۳۱ و ۳۲ مربوط به محراب مسجد حکیم در اصفهان است که در آن دو نوع خط در دورتادور محراب و در دیوارهای دو طرف محراب مشاهده می‌شود.

در کاشی‌کاری صفوی از فنون کاشی‌کاری مشبک و مقرنس استفاده شده است. تصاویر ۱۶ و ۱۸ نمایی نزدیک از پنجره‌های مشبک‌کاری دور گنبد مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان از داخل و خارج است که طرح به‌کاررفته در آن اسلیمی و ختایی است. تصاویر ۲۱ و ۲۲ کاشی‌کاری سقف مدرسه چهارباغ اصفهان است که با فن مقرنس اجرا شده است.

در طول تاریخ هنر کاشی‌کاری، هرچه به دوره صفوی نزدیک‌تر می‌شویم تنوع و اهمیت رنگ‌ها بیشتر می‌شود. در این دوره طیف گسترده‌ای از رنگ‌های گوناگون همچون لاجوردی، فیروزه‌ای، زرد، سفید، سیاه، قرمز، لاکه، سبز، قهوه‌ای و بادمجانی دیده می‌شود. از این میان، رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای و زرد جایگاه خاصی دارند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۴۵). در تصاویر ۱۵ تا ۳۲ کاشی‌کاری صفوی مشهود است که رنگ‌بندی بسیار متنوعی دارد و با رنگ‌بندی در کاشی‌کاری سلجوقی (تصاویر ۱ تا ۱۴) متفاوت است.

تصویر ۱۶: نمایی نزدیک از تصویر شار ۱۵، طرح‌های اسلیمی و ختایی و خط در کاشی‌کاری، فن کاشی مشبک در پنجره‌ها

تصویر ۱۵: مسجد شیخ لطف‌الله، اصفهان، ایران

<https://www.google.com/imgres?imgurl/aAccessed>
September 21, 2021

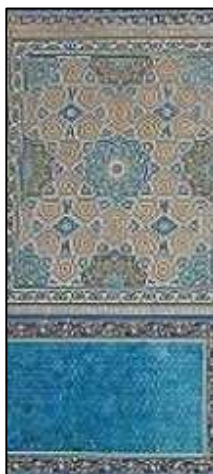

تصویر ۱۸: نمایی نزدیک از تصویر ۱۷، طرح‌های اسلیمی و ختایی و خط، فن کاشی مشبک در پنجره

تصویر ۱۷: داخل گنبد مسجد شیخ لطف‌الله، اصفهان، ایران

<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/Accessed>
September 21, 2021

تصویر ۲۰: نمایی نزدیک از تصویر ۱۹، طرح هندسی گره و طرح تک‌رنگ

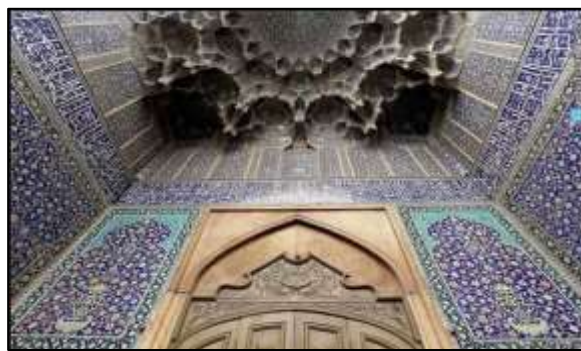

تصویر ۱۹: بقعه امامزاده محروق، اصفهان، ایران

<https://koochita.com/show-place-detils/amaken/Accessed.September.21,2021>

تصویر ۲۲: نمایی نزدیک از تصویر ۲۱، کاشی با طرح‌های اسلیمی و ختایی و خط، کاشی با فن مقرنس در سقف

تصویر ۲۱: مدرسه چهارباغ، اصفهان، ایران

<https://gardeshgari724.com/upload/post/Accessed.September.03,2019>

تصویر ۲۴: نمایی نزدیک

تصویر ۲۳: کاشی‌های صفوی در موزه لوور و ویکتوریا آلبرت لندن،

طرح فیگوراتیو یا پیکره‌ای
<https://www.google.com/imgres?imgurl/Accessed.September.21,2021>

تصویر ۲۶: نمایی نزدیک از تصویر ۲۵

تصویر ۲۵: کاشی با طرح فیگوراتیو یا پیکره‌ای، دوره صفوی
<https://www.google.com/imgres?imgurl/Accessed.September.21.2021>

تصویر ۲۸: نمایی نزدیک از تصویر ۲۷

تصویر ۲۷: کاشی با طرح فیگوراتیو، کلیسای وانک، پشت محراب، جلفا، اصفهان، ایران (فریه، ۱۳۷۴، ص ۲۸۹)

تصویر ۳۰: نمایی نزدیک از تصویر ۲۹

تصویر ۲۹: کاشی با طرح پرنده، کاخ باغی هشت‌بهشت، اصفهان؛ ایران (فریه، ۱۳۷۴، ص ۲۸۹)

تصویر ۳۲: نمایی نزدیک از تصویر ۳۱

تصویر ۳۱: تلفیقی از آجر و کاشی معقلی، مقرنس در محراب، طرح خط در دور محراب و خط بنایی در دیوارهای طرفین محراب، طرح هندسی، محراب مسجد حکیم، اصفهان، ایران (کاتب، ۱۳۹۱، ص ۴۱)

جدول ۳: ویژگی های معماری و کاشی کاری دوره صفوی

به کاربردن سبک اصفهانی در معماری
احداث تعداد زیادی بنا مانند مسجد، مدرسه، کاخ، مقبره، بازار، سرا، بازارچه، کاروانسرا، مهمانسرا، راه کاروان، شاهراه های بازرگانی و تجاری
خیابان کشی و باغ سازی بین شهری در مناطق مختلف ایران
احیا شدن سبک قدیم معماری و ساخته شدن بناها به صورت چهار ایوانی
رعایت اصول اسلامی در بناها توأم با عدم رعایت آن
ارجح بودن تزیینات ظاهری به جلوه ساختاری
به کاربردن مواد و مصالح کم دوام تر از دوره سلجوقی
به کاربردن انواع رنگ در معماری صفوی و نقش مهم آن
اجرای کاشی کاری در تزیینات ساختمان های مذهبی
به کاربردن مقرنس های کاشی و آجری و گچ بری در بنای کاخ ها و مساجد
به کاربردن فن پیچیده کاشی مشبک

جدول ۴: ویژگی های کاشی کاری و طرح و رنگ به کاررفته در دوره صفوی

به کارگیری فنون متنوع در کاشی کاری مانند کاشی هفت رنگ، معرق، مشبک، معقلی، مقرنس، مینایی	ویژگی های کاشی کاری سبک صفوی
رواج به کاربردن فن کاشی هفت رنگ اجرای کاشی کاری در تزیینات ساختمان های مذهبی به کاربردن انواع رنگ در کاشی کاری	
رواج به کاربردن نقوش گیاهی مانند اسلیمی و ختایی و گل های شاه عباسی تأثیر از نقاشی در کاشی کاری به کاربردن طرح هایی با فیگورهای انسانی	طرح و رنگ در کاشی کاری سبک صفوی
رواج به کاربردن طرح هایی با الهام از نقش حیوانات و پرندگان تمایل به به کاربردن طرح افسانه های پهلوانی و قهرمانان حماسی و اساطیری و حکایت های باستانی به کاربردن خطاطی و خوشنویسی روی کاشی ها و تنوع زیاد خطوط به کاربردن طرح های هندسی، به کاربردن طرح معقلی و گره کشی	

تشابه ها و تفاوت های کاشی کاری سلجوقی و صفوی

تشابهات معماری دوران سلجوقی و صفوی در جدول ۵ خلاصه شده است:

جدول ۵: تشابهات معماری دوران سلجوقی و صفوی

اهمیت به هنر و معماری
ساخت بناهای متعدد
در دوره سلجوقی برای اولین بار شبستان مساجد تبدیل به ایوان شدند و مساجد به صورت چهار ایوانی ساخته شدن، در دوره صفوی نیز این سبک مجدداً احیا شد.
به کاربردن کاشی کاری برای تزیین بناها
به کاربردن فن کاشی معرق

تشابهات کاشی کاری و طرح و رنگ در دو دوره سلجوقی و صفوی در جدول ۶ خلاصه شده است:

جدول ۶: تشابهات کاشی‌کاری و طرح و رنگ در دو دوره سلجوقی و صفوی

تشابهات کاشی‌کاری در دوره سلجوقی و صفوی	به‌کاربردن فن کاشی معرق به‌کاربردن فن کاشی معقلی
تشابهات در طرح و رنگ در دوره سلجوقی و صفوی	به‌کاربردن طرح هندسی به‌کاربردن طرح هندسی گره به‌کاربردن طرح هندسی کاشی معقلی به‌کاربردن طرح‌های گیاهی اسلیمی و ختایی و گل‌های شاه‌عباسی به‌کاربردن خط در کاشی‌کاری به‌کاربردن رنگ آبی

تفاوت‌های معماری در دوران سلجوقی و صفوی در جدول ۷ خلاصه شده است.

جدول ۷: تفاوت‌های معماری در دوران سلجوقی و صفوی

سبک معماری در دوره سلجوقی رازی و در دوره صفوی اصفهانی بود.
در دوره سلجوقی تعداد بناهایی مانند مقابر، مناره‌ها و میل‌ها به مراتب بیشتر از سایر بناها و مساجد است اما در دوره صفوی همه‌گونه اماکنی ساخته شد.
از دوره سلجوقی ندرتاً در ایران کاخی باقی مانده است اما از دوره صفوی تعدادی کاخ باقی مانده است.
در معماری سلجوقی از مواد و مصالح بادوام‌تری استفاده شده است.
در معماری سلجوقی بیشتر از آجر و کمتر از کاشی‌کاری برای تزیین بناها استفاده می‌شد، اما در دوره صفوی از کاشی‌کاری و گچ‌بری نقاشی در تزیین بناها استفاده می‌شد.
در دوره صفوی تزیینات ظاهری بر جلوه ساختاری برتری داشت (بناها پوشیده از کاشی شدند و بسیاری از اینه با یک نمای اصلی ساخته شدند و سه نمای دیگر فاقد تزیینات بود) اما در دوره سلجوقی جلوه کل ساختار مهم بود.
در دوره سلجوقی فنون به‌کاررفته در کاشی‌کاری محدود بود اما در دوره صفوی از فنون گوناگونی در کاشی‌کاری استفاده می‌شد.
در دوره سلجوقی بناها بیشتر نمای آجری داشتند و کاشی‌کاری‌ها به‌صورت تکررنگ بود یا از طیف رنگ‌های محدودی در کاشی‌کاری استفاده می‌شد، اما در معماری صفوی رنگ نقش بسیار مهمی داشت و محدودیتی نداشت. در دوره سلجوقی خشت کاشی در اشکال صلیب و ستاره ساخته می‌شد اما در دوره صفوی از این فرم کاشی چندان استفاده نشد.

تفاوت‌های کاشی‌کاری و طرح و رنگ در دو دوره سلجوقی و صفوی به شرح جدول ۸ است:

جدول ۸: تفاوت‌های کاشی‌کاری و طرح و رنگ در دو دوره سلجوقی و صفوی

تفاوت کاشی‌کاری سلجوقی و صفوی	در دوره سلجوقی از فنون کاشی تک‌رنگ، معرق، معقلی و زرین‌فام استفاده شده است. در دوره صفوی علاوه بر این فنون، از فنون هفت‌رنگ، مقرنس، مشبک و مینایی نیز استفاده شده است. ویژگی مهم کاشی‌کاری سلجوقی به‌کاربردن فن کاشی تک‌رنگ است اما ویژگی مهم کاشی‌کاری صفوی رواج فن کاشی هفت‌رنگ است. در دوره سلجوقی بناها بیشتر نمای آجری داشتند و کاشی‌کاری‌ها تک‌رنگ بود یا از طیف رنگ‌های محدودی در کاشی‌کاری استفاده می‌شد، اما در معماری صفوی رنگ نقش بسیار مهمی داشت و محدودیتی نداشت. گره‌سازی با آجر و کاشی در دوره سلجوقی بیشتر از دوره صفوی به‌کار رفته است. در دوره سلجوقی خشت کاشی در اشکال صلیب و ستاره ساخته می‌شد ولی در دوره صفوی از این فرم کاشی استفاده چندان نشده است.
-------------------------------	---

ویژگی مهم کاشی کاری سلجوقی به کاربردن کاشی تک‌رنگ است که به صورت ساده یا در طرح‌های خط و در بناها به کار برده می‌شد؛ اما ویژگی مهم کاشی کاری صفوی استفاده از فن کاشی هفت‌رنگ است که هیچ محدودیتی به لحاظ طرح نداشت. در دوره سلجوقی، در مقایسه با تنوع طرح در دوره صفوی، بیشتر از گره‌سازی و طرح‌های هندسی و معقلی استفاده می‌شد. در دوره صفوی نسبت به دوره سلجوقی بیشتر از طرح‌های اسلیمی، ختایی و گل‌های شاه‌عباسی استفاده می‌شد. در هر دو دوره از خط در کاشی کاری‌ها استفاده شده است اما تنوع خطوط به کاررفته در دوره صفوی بیشتر از دوره سلجوقی است. در هر دو دوره از نقوش انسانی و جانوری و پرندگان در بناهای غیر مذهبی استفاده شده است، اما به طور کلی در دوره سلجوقی کمتر از این گونه طرح‌ها استفاده شده است. در دوره صفوی به کرات از فیگورهای انسانی و جانوری و پرندگان استفاده شده است. در دوره صفوی در نقش فیگورهای انسانی در کاشی‌ها از نقاشی صفوی الگوبرداری شد، اما در دوره سلجوقی این گونه نیست. در کاشی کاری دوره سلجوقی رنگ‌ها محدود به رنگ‌های آبی روشن، آبی تیره، لاجوردی، قهوه‌ای تیره، سیاه و سفید بود، اما در دوره صفوی از همه رنگ‌ها بی‌هیچ محدودیتی استفاده می‌شد.

تفاوت طرح و رنگ در کاشی کاری سلجوقی و صفوی

نتیجه‌گیری

سبک‌شناسی کاشی در تاریخ هنر ایران بسیار محجور مانده است. از طرفی کاشی کاری سلجوقی سبک خاص و منحصر به فرد خود را دارا است؛ کاشی‌های تک‌رنگ ساده (مونوکروماتیک) در میان آجرکاری‌ها به خوبی نشان از صلابت و اصالت سازندگان آن دارد. رفته رفته طرح‌های متنوع از جمله هندسی، گره، معقلی و خط باب شد، اما آنچه در هنر کاشی کاری این دوره مشهود است سادگی و اسلامی بودن آن است. در دوره شاخص بعدی، دوره صفوی، سرعت زیاد ساختمان‌سازی فن جدیدی را برای تزئین بنا با کاشی کاری می‌طلبید؛ از این رو فن کاشی هفت‌رنگ رواج یافت. این فن دست هنرمند را برای نوآوری باز می‌گذاشت و علاوه بر طرح‌هایی که در دوره سلجوقی رایج بود، طرح‌های فیگوراتیو انسانی و جانوری بیش از پیش رواج یافت.

در این پژوهش، با بررسی دقیق طرح کاشی کاری در دو دوره سلجوقی و صفوی، تفاوت‌ها و تشابهات این دو دوره به طور تطبیقی مطالعه شده است تا شاید این اطلاعات که در تاریخ کاشی کاری ایران اشاره‌ای مستقیم به آن نشده است بدین وسیله ثبت شود و راهگشای محققان بعدی در این زمینه قرار گیرد.

منابع

- اسکارچیا، جان روبرتو (۱۳۸۴). تاریخ هنر ایران- هنر صفوی، زند، قاجار. یعقوب آژند (مترجم). تهران: مولی، چاپ دوم.
- بلخاری، حسن (۱۳۹۵). سرگذشت هنر در تمدن اسلامی. تهران: سوره مهر.
- پرایس، کریستین (۱۳۶۴). تاریخ هنر اسلامی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴). سبک‌شناسی معماری ایرانی. غلامحسین معماریان (تدوین). تهران: سروش دانش، چاپ چهارم.
- ذکرگو، امیرحسین، عبداللهمیان، بهناز، مجاوری، سودابه و خانی، شهین (۱۳۸۸). سیر هنر در تاریخ ۲. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- رفیعی، مهتاب، بشروتنی، هستی و حسینی، پریناز (۱۳۹۵). گزیده تاریخ هنر ایران. تهران: چارسوی هنر.
- زکی محمد، حسن (۱۳۸۸). هنر ایران در روزگار اسلامی. محمدابراهیم اقلیدی (مترجم). تهران: صدای معاصر.
- طباطبایی، صالح (۱۳۹۱). دانش‌نامه هنر و معماری ایرانی - بر اساس فرهنگ هنر گروو. تهران: فرهنگستان هنر، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- فریه، رونالد (۱۳۷۴). هنرهای ایران. پرویز مرزبان (مترجم). تهران: فرزانه.
- کاتب، فاطمه (۱۳۹۱). معماری خانه‌های ایرانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات. چاپ دوم.
- کاربونی، استفانی و ماسویا، توموکو (۱۳۸۱). کاشی‌های ایرانی. تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- کشاوری، مرجان و احمدی شیخانی، مهرداد (۱۳۹۱). گزیده تاریخ هنر ایران و جهان. تهران: فرهنگ صبا.
- کونل، ارنست (۱۳۵۵). هنر اسلامی. هوشنگ طاهری (مترجم). تهران: طوس.
- گشایش، فرهاد (۱۳۹۲). تاریخ هنر (ایران و جهان). تهران: مارلیک. چاپ سیزدهم.
- ماهرالنقش، محمود (۱۳۸۱). کاشی و کاربرد آن. تهران: سمت.
- محسنی، حسین و نفری، بهرام (۱۳۹۶). مبانی هنر ایران. تهران: مارلیک.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تزیینات معماری - تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت.
- هاگه‌دورن، آنته (۱۳۹۴). هنر در سرزمین‌های اسلامی. اردشیر اشراقی (مترجم). تهران: روزنه.
- یاوری، حسین (۱۳۸۸). سیری در هنر و معماری ایران. تهران: سیمای دانش.

<http://eghtesadgarden.ir/fa/news/> (last visited 26.9. 1996)

<https://www.google.com/imgres?imgurl/> (last visited 5.9.2021)

<https://www.kojaro.com/attraction/24097-/> (last visited 14.9. 2021)

<https://fa.tripyard.com/uploads/picture/1761/golpaygan-jame-mosque-6.jpg/> (last visited 21.9.2021)

<https://www.kojaro.com/attraction/24097-/> (last visited.21.9.2021).

<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/> (last visited .21.9.2021)

<https://ashwood.ir/wp-content/uploads/iran-zamin-3.jpg/> (last visited.21.9.2021)

<https://www.kojaro.com/attraction/24097-/> (last.visited.21.9.2021)

<https://razzeh.com/storage/images/buildings/> (last visited 21.9. 2021)

<https://www.google.com/imgres?imgurl/> (last visited. 21.9.2021)

<https://www.eligasht.com/Blog/travelguide/> (last visited.21.9.2021)

<https://koochita.com/show-place-details/amaken/> (last visited.21.9.2021)

<https://gardeshgari724.com/upload/post/> (last visited.3.9.2019)

<https://www.google.com/imgres?imgurl/> last visited.21.9.2021

<https://www.google.com/imgres?imgurl/> (last visited.21.9.2021)

The Comparative Study of Patterns and Designs in Tiling Art of Safavid and Seljuk Eras

Leila Farahbod¹, Ali Akbar Jahangard²

Abstract

The tiling in Persian history has passed through a way full of ups and downs. From the first renowned monuments like enameled bricks of the Achaemenian era through the floor mosaics of Bishapoor palace in Fars province, all have been connected and foregrounds to achieve what is owned in terms of patterns and designs, and techniques. However, some eras in Persian history have been significantly distinct and marked compared to others in tiling history. Up to the advent of Islam, a particular tiling style was fashioned in tombs, mosques, and seminaries in the Seljuk era. The tiling of this era was austere and monochromatic and contained geometrical patterns. In the following periods, such as the Safavid era, with the departure of Islam and the weakening of its laws in design, and the effects of western architecture and art, there created several changes in the patterns and designs of tiles. Moreover, using new techniques (heptachromatic), the rate of tile production also increased, and thus tiling patterns became more various and consequently more distinct. This study is a qualitative comparative article examining tile patterns in the Safavid and Seljuk Islamic eras. The styles of tiling in the above two different historical eras have been studied in this research, and their differences and resemblances are explained. One of the most important results is that in the Seljuk period, the tiling was monochromatic, while in the Safavid period, the tiling was polychromatic or seven-colored.

Keywords: Patterns of Safavid and Seljuk Tiling, Persian Tiling, Safavid Tiling, Persian Architecture

1. Ph.D student Association of Arts Research, International Unit of Kish. Islamic Azad University. Kish, Iran (Corresponding author); Leila.farahbod.992@gmail.com

2. Assistant Professor of Art Research Department, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran